

Liturgische spiritualiteit(en): vorm, taal, klank en structuur

Anje de Heer

Hoe zien kerkdiensten eruit die eigentijds zijn en tegelijk in de eigen gereformeerde traditie staan? Dat is een actuele vraag. In relatief korte tijd is de vanzelfsprekendheid op dit punt vervluchtigd. Duidelijkheid over een alternatief is er niet. Beter gezegd: er is geen *eenduidigheid*. Of toch wel? Op 11 november 2016 melde het Nederlands Dagblad dat een plaatselijke GKv-kerk tegenwoordig twee diensten aanbiedt op de zondagochtend, een 'oude' en een vernieuwende.¹ 'Oud' is in dit geval het oude vertrouwde, 'vernieuwend' is een op evangelicale leest geschoeide dienst.

'Traditioneel' en 'vernieuwend' – is dat het alternatief? Bestaat het alternatief uit het aanbieden van deze twee opties of het kiezen voor een van beide? Een week of wat eerder stond in dezelfde krant een uitgebreid pleidooi voor de rooms-katholieke liturgie. Niet van een degelijke rooms-katholiek, maar van een gereformeerde jongere.² In de special over de kerk van de toekomst van *Onderweg*, eind oktober 2016, werden niet twee maar vier kerkmodellen beschreven: de woordkerk, de aanbiddingskerk, de discipelschapskerk en de sacramentele kerk.³

Indeling naar liturgie

In het liturgische werkveld wordt voor kerken van protestantse signatuur meestal gebruik gemaakt van deze indeling:

- Basisgemeente
- Oecumenisch-Protestant
- Klassiek-Gereformeerd
- Evangelisch

Het gaat hier om een indeling naar liturgische en liturgisch-muzikale setting, niet om een indeling naar theologische ligging. Hoewel er wel samenhang is tussen beide, is het goed om

¹ Harmke van Berkum, 'Elke zondag oud en nieuw in de kerk'. ND 11 november 2016.

² Jasper van den Bovenkamp, 'Rooms-katholieke liturgie is een recept tegen verveling'. ND 8 oktober 2016. De auteur reageert in dit artikel op even eerder verschenen artikelen van Paul Visser, 'Geloof onder kerkgangsters verdwijnt' (ND 22 september 2016), en Bart Jan Spruyt, 'Lezen tegen afval en verveling' (RD 3 oktober 2016).

³ *Onderweg* jg. 2 nr. 20, 29 oktober 2016, 36-45. *Onderweg* recht zich de gereformeerde traditie, hoewel er opmerkelijk genoeg ook een Oudkatholiek theoloog werkte, Peter-Ben Smit, o.a. bijzonder hoogleraar aan het Oud-Katholiek Seminarie. Met oog op de protestantse kerken in het algemeen maakte Maarten Wisse, docent dogmatiek en oecumene aan de VU te Amsterdam, het volgende onderscheid: traditioneel christendom, modern christendom, evangelicaal christendom en buitenkerkelijk christendom. Zie Maarten Wisse, *Zo zou je kunnen geloven*. Franeker 2013.

dit bij het lezen steeds voor ogen te houden! Verder is het van belang dat het hier niet om een lineaire indeling gaat, met *basisgemeente* als het ene uiterste en *evangelisch* als het andere. Deze indeling heeft een cirkelstructuur – evangelisch sluit weer aan op basisgemeente. Tussen de naast elkaar liggende liturgische stromingen is een gebied waarin ze elkaar kunnen overlappen. Zo zijn evangelisch en basisgemeente verwant qua keuze voor locatie en begeleiding: geen (niet per se / per se niet) ‘echt’ kerkgebouw, geen orgel. Deze indeling in vieren kan uitgebreid worden met een vijfde richting, namelijk *katholiek-sacramenteel*.⁴ In dat geval komt ook de rooms-katholieke liturgie in beeld, evenals die van de Anglicaanse en de Oud-Katholieke Kerk, en tevens de oosters-orthodoxe kerken.

Netwerkcultuur en liturgische indelingen

Zoals gezegd gaat het bij deze liturgische praktijken niet om strakke scheiding, er is een gebied van overlap tussen de naastliggende richtingen. Ook wordt de vraag gesteld of een indeling als deze nog steeds van toepassing is. Zo onderscheid Marcel Barnard, op basis van sociaal-culturele tendens, deze vier praktijken: oecumensich-protestant, klassiek gereformeerd, praise and worship en bricolage.⁵ Nieuw is hier de term ‘praise and worship’ maar deze vervangt wat eerder ‘evangelisch’ werd genoemd. Echt nieuw is de typering ‘bricolage’. Barnard omschrijft dit als volgt: ‘knip- en plakwerk dat zich minder bekommert om een centrum maar eerder een uitgangspunt neemt in de dan en daar verzamelde mensen’.⁶ Door deze liturgische bricolage-praktijk, kenmerkend voor de huidige netwerksamenleving, kunnen de verschillende praktijken door elkaar gaan lopen. Liedboek en Opwekking, psalmberijming 1773 en Oosterhuis, orgel en praise band komen zonder onderscheid in één dienst voor. Nogmaals Barnard: ‘Er is binnen dit model geen min of meer traditionele liturgische ritus die het privilege heeft als referentiepunt voor alle liturgische ritualiteit te kunnen dienen.’ Met andere woorden: er is in deze praktijk geen liturgische waarheid meer.

⁴ ‘Katholiek’ verwijst hier niet naar *Rooms-katholiek*, maar naar de brede *katholiciteit*, die van *unam sanctam catholicam ecclesiam* en van de liturgische praktijk die daarop geënt is. Deze indeling in vijven is het uitgangspunt van de artikelenserie ‘Spiritualiteit in taal en klank’ (Mattijs Ploeger e.a.), die in 6 aflevering verscheen in jaargang 17 (2001) van *Eredienstvaardig*: oecumenisch-protestant, katholiek-sacramenteel, evangelisch, klassiek-gereformeerd en basisgemeenten. Elk van de richtingen wordt in de serie aan de hand van een kenmerkend lied beschreven en onderbouwd. De auteurs zijn steeds vertegenwoordiger van de door hen beschreven praktijk en spiritualiteit: Arie Eikelboom (oecumenisch-protestant), Bernd Wallet (katholiek-sacramenteel), Tjitte Wever (evangelicaal), Bert Wisgerhof (klassiek-gereformeerd), Paul Valk (basisgemeente). Bij elk artikel geven de andere auteurs een reactie op het beschreven lied en de praktijk en spiritualiteit die het vertegenwoordigd.

⁵ Marcel Barnard, ‘Pluraliteit – Liturgische dynamiek en kerkelijke identiteit in de Protestantse Kerk in Nederland’. In: *Muziek & Liturgie* jg 82 nr. 3, juli 2013. Zie ook: Marcel Barnard, Johan Cilliers, Cas Wepener, *Worship in the Network Culture. Liturgical, Rituals Studies. Fields and Methods, Concepts and Methaphors*. Leuven 2014.

⁶ Barnard 2013, 36

Dat laatste wordt bevestigd door de analyse van Nienke van Andel, die als promovendus het wordingstraject van het Liedboek (2013) meemaakte. Zij onderscheidde in de gesprekken over de vraag wat een goed kerklied is en wat, twee discoursen. In de eerste plaats het *moderne* discours, waarbij de geschiedenis als criterium geldt: de heiligheid van een lied is gefundeerd in het lied zelf en in het feit dat het is bewaard in de loop van de tijd; het heeft zijn bestaansrecht bewezen, de *tijd* heeft het bestaansrecht bewezen. In de tweede plaats het *laatmoderne* discours, waarbij de nadruk op subjectiviteit wordt gelegd. Niet de geschiedenis maar de ervaring van het moment, persoonlijk of groepsgewijs, is het criterium. Wat men als heilig ervaart is dus heilig.⁷ In het eerste discours is sprake van een gedeeld midden, in het tweede niet.

Verbinding én vervreemding

Wat betekent dit alles? In ieder geval laat het zien dat de verschillende liturgische praktijken er niet voor niets zijn. Ze laten zich niet vanzelfsprekend mengen, laat staan samensmelten in en door vormen van bricolage. Soms gaat dat wel, en als dat zo is dan is het omdat de optelsom van de kerkgangers zich daarin kan vinden. Soms gaat het niet, en als dat het geval is, past het niet bij de specifieke gemeenschap. Of het past niet bij sommigen van deze gemeenschap. Zij kunnen zich er niet in vinden. Dat kan uit overtuiging zijn. Maar veel eerder komt het omdat het gehanteerde discours het hunne niet is. Zij kunnen zich in de bricolagepraktijk niet vinden omdat het voor hen niet verbindend werkt, integendeel, het werkt voor hen vervreemdend.

Hetzelfde geldt overigens net zo goed als er een keuze voor één specifieke liturgische praktijk is gemaakt. Dat is in de kleine gereformeerde kerken duidelijk zichtbaar. Waar de kerkdiensten zich steeds meer ontwikkelingen richting *praise and worship* – in de praktijk de overheersende richting – zie je dat sommigen, misschien zelfs velen, daarbij opbloeien, maar net zo goed dat anderen vervreemd raken. Nogmaals, dat kan met overtuiging te maken hebben, maar even zo goed kan het gebeuren als men rationeel gezien de ontwikkeling begrijpt of accepteert. Ondanks begrip en acceptatie kan men het zelf spiritueel gezien niet meemaken. Er ontstaat vervreemding, er groeit een geestelijke honger.

Vorm en inhoud

Hier doemt al iets op van het feit dat vorm en inhoud niet van elkaar te scheiden zijn. In de praktijk hoor je regelmatig het argument dat het bij liturgische verschuivingen *slechts* om vormen gaat. De vorm verandert weliswaar maar de inhoud blijft hetzelfde, zo is dan de gedachte. Toch wordt dat weersproken door de praktijk; met de vorm verandert de inhoud,

⁷ Nienke van Andel, 'Onaantastbaar of bijzonder geliefd. Twee discoursen rondom de sacraliteit van het kerklied'. In: Petra Versnel-Mergaerts en Louis van Tongeren (red.), *Heilig, heilig, heilig. Over sacraliteit in kerk en cultuur*. Heeswijk 2011.

al was het maar omdat de vorm – en daarmee de inhoud – uit een andere inhoudelijke context komt. Het begrip *discours* kan deze dynamiek verhelderen. Het begrip wijst op de wijze van communiceren binnen een bepaalde groep, op basis van een bepaald betekenisnetwerk en met een bepaalde structuur van het toekennen van betekenis op basis van bepaalde opvattingen en inzichten.⁸ Als discoursen verschillen, verschilt ook dat waar men belang aan hecht, en de betekenissen die men aan woorden, begrippen, handelingen, muziek, vormen en structuren et cetera toekent verschillen.

Dwarsverbanden

Ook de artikelenserie ‘Spiritualiteit in taal en klank’ die in 2001 in *Eredienstvaardig* verscheen, verheldert iets van de dynamiek.⁹ In het inleidende artikel formuleerde Mattijs Ploeger de volgende werkhypothese: er bestaan muzikale en tekstuele eigenschappen die kenmerkend kunnen worden geacht voor een bepaalde stroming binnen de christelijke kerken. Verder werd er gekeken of er ook dwarsverbanden mogelijk zijn.¹⁰ Uit de diverse artikelen wordt duidelijk dat dergelijke muzikale en tekstuele eigenschappen inderdaad bestaan. Maar ook wordt duidelijk dat die zijn ingebed in een bepaald betekenisnetwerk. Inherent aan zo’n betekenisnetwerk is een bepaalde spiritualiteit, die komt er uit voort en geeft er tegelijk vorm aan. Het is dan ook niet zo gek dat eventuele dwarsverbanden bij de vijf auteurs¹¹ een optie zijn bij die praktijken die qua vorm en stijl en dus qua spiritualiteit verwant zijn: enerzijds katholiek-sacramenteel, oecumenisch-protestant en klassiek gereformeerd, anderzijds basisgemeente en evangelisch.

Sound group

De muzieksociologie werpt meer licht op deze dynamiek. In 2009 verscheen in een bundel over de religieuze betekenis van muziek een artikel van Martin Hoondert over de samenhang tussen muziek en betekenis. Heeft muziek – een muziekstuk, een muziekpraktijk – inherente betekenis die altijd en overal hetzelfde is? Hoondert was in die tijd bijzonder hoogleraar

⁸ Zie o.a. Van Andel, 98

⁹ Zie noot 4

¹⁰ Ploeger opent zijn inleidend artikel met een beschrijving van zo’n dwarsverband: ‘Be still, for the presence of the Lord, the Holy One is here.’ Aangevuurd door een paar zangeressen achter microfoons en begeleid door een bescheiden band zingt de anglicaanse gemeente dit lied. De muziek wordt gekenmerkt door een soort ingekeerde romantiek. De tekst roept de gemeente op tot aanbidding van de heilige God, ‘with reference and fear’. De argeloze kerkganger vermoed in een ‘evangelical’ kerk te zijn beland. Maar nee, daar schrijdt de priester binnen met de monstrans, dat wil zeggen: met de houder waarin de gewijde hostie ter aanbidding wordt uitgesteld. Ineens krijgt het lied een andere lading. De ‘presence of the Lord’ krijgt hier een sacramentele betekenis.’ Hier blijkt een kenmerkend *evangelical* lied een *sacramenteel* lied te kunnen worden – door de context. De eerlijkheid gebied te zeggen dat dit lied weliswaar kenmerken *evangelical* is, maar tegelijk qua muzikale vorm en taal dicht bij het ‘traditionele’ Engelse kerklied ligt.

¹¹ zie noot 4.

Muziek en Christendom aan de Universiteit van Tilburg en hij benadert het onderwerp vanuit een sociologische, cultuurwetenschappelijke invalshoek.¹² Op basis van verschillende muzieksociologische onderzoeken¹³ concludeert hij: muziek heeft niet vanzelf betekenis, maar *krijgt* betekenis, en wel binnen een bepaalde betekenisgemeenschap. Die toekenning van betekenis is een groepsgebeuren, het vindt plaats binnen een bepaalde *sound group*. Met deze term ijkt de etnomusicoloog John Blacking het verschijnsel dat een groep mensen die een bepaalde muzikale taal delen, ook gelijk ideeën hebben over muziek en waartoe zijn dient.¹⁴ Binnen de *sound group* is de toegekende betekenis vanzelfsprekend, daarbuiten niet. Die betekenis-toekenning is geen theoretisch verschijnsel, maar ze ontstaat door het gezamenlijke *doen*, de *performance*, de act van *musicking*¹⁵ En dat kan alleen maar als je de ideeën over muziek en doel plus de betekenis daarvan deelt. Binnen een *sound group* gelden bepaalde regels: formele, semiotische, gedrags-, commerciële en sociaal-ideologische regels.¹⁶ Dit toont aan dat het nooit louter en alleen gaat om een bepaalde muziekstijl of een bepaald genre – waar je wel of niet van houdt, smaken verschillen – maar om een complex en breed geheel van meningen en opvattingen. Deze regels hebben niet het karakter van ‘statuten’; het zijn de vanzelfsprekende, welhaast onbewuste regels die in deze context gelden en gedeeld worden.

Wat hier beschreven wordt voor muziek geldt qualitate qua ook voor andere combinaties van een bepaalde uiting of stijl en de groepsdynamiek daarbij. Het is herkenbaar bij sport, bij kunstuitingen, en ook bij liturgie.

Decibellen

Kijken we nu nog eens naar de praktijk, specifiek het vaak gehanteerde onderscheid tussen aan de ene kant het oude vertrouwde en aan de andere kant het vernieuwend. Doet dit recht aan de situatie? Het is een grote versimpeling van wat er werkelijk gaande is. In de eerste plaats omdat er sprake is van *framing* – het is een keuze tussen ‘traditioneel’ en ‘vernieuwend’, tussen ‘vasthouden aan het oude/verouderde’ en ‘eigentijds zijn’. Geen van beide is waar. In de tweede plaats omdat er wordt gesuggereerd dat het om slechts twee

¹² ‘How God gets into music.’ Een sociologische en cultuurwetenschappelijke benadering van muziek.’ In: Martin Hoondert, Anje de Heer en Jan D. van Laar (red.), *Elke muziek heeft haar hemel. De religieuze betekenis van muziek*. Budel 2009, 60-77.

¹³ John Shephard, Franco Fabbri, Christopher Small en John Blacking.

¹⁴ ‘A group of people who share a common musical language, together with common ideas about music and its using’. J. Blacking, *Music, culture and experience. Selected papers*. Chicago 1995, 232. Geciteerd via Hoondert 2009, 71.

¹⁵ *To music, musicking*, begrippen die geïntroduceerd zijn door de socio- en etnomusicoloog Christopher Small. Met *to music* geeft hij aan dat het niet om muziek an sich gaat, maar om de bijbehorende praktijk. Met ‘praktijk’ wordt niet zozeer het zelf musiceren aangeduid, het gaat om het deelnemen aan een bepaalde muzikale praktijk. En dat is breed, het gaat over deelnemen aan een optreden door er heen te gaan, in de juiste outfit en met de juiste attributen, door te luisteren en het bij deze context behorende gedragen te (weten) vertonen. Zelfs de faciliterende zaken horen erbij.

¹⁶ Hoondert brengt hier de inzichten van de musicoloog Franco Fabbri in.

mogelijkheden gaat en niet meer. Ook dat is niet waar. De dynamiek rond liturgie, liturgische stijl en liturgische spiritualiteit is complex en dat is precies wat hierboven in grote trekken beschreven is.

Hoe komt het dan dat het vaak wel lijkt alsof het om deze twee opties gaat? In zijn studie over stilte in het christendom schrijft de Engelse kerkhistoricus Diarmaid MacCulloch niet alleen over stilte, maar ook over lawaai, *noise*. Hij laat zien dat protestanten ‘luidruchtiger’ zijn dan katholieken, calvinisten ‘luidruchtiger’ dan andere protestanten, en evangelicals het meest ‘luidruchtig’.¹⁷ Het gaat daarbij niet alleen over letterlijke luidruchtigheid – decibellen – maar ook over het vragen, misschien zelfs het claimen van aandacht, over het met grote woorden spreken, het benadrukken dat de eigen boodschap de juiste is, dat jij precies weet hoe het zit en hoe niet. Het is van groot belang te beseffen dat de ene spiritualiteit meer aandacht genereert dan de ander, simpelweg door te zijn wie en wat ze is. De praktijk rond vragen rond kerkdienst, eigentijdsheid, veelkleurigheid, pluraliteit laat dit zien. Bij de snelle veranderingen binnen de kleine gereformeerde kerken, waaronder de GKv, zijn er mensen die ernstige twijfels hebben over de ontwikkelingen. Zij trekken en trekken stevig aan de bel, ernstig, appelerend. Daarnaast is er de overheersende windrichting van praise and worship. De geluidsknop is opgedraaid, letterlijk en figuurlijk. Dít is de stijl van de eigentijdse kerk, dit maakt haar aantrekkelijk voor buitenstaanders, dit is wat de wereld nodig heeft.

Mysterie

Er is een groep die minder van zich laat horen. Misschien gaan hun stemmen ook wel onder in de andere geluiden. Het zijn mensen die hunkeren naar het mysterie van de liturgie. Bij hen resoneert het geloof door schoonheid en evenwicht in taal, klank en vorm. Zij raken geblokkeerd door woorden, woorden en nog eens woorden. Ze haken af als dat wat beleefd moet worden steeds maar weer omschreven en daarmee voorgeschreven wordt. Er ontwikkelt zich bij hen een allergie voor de toenemende subjectiviteit in de kerkdiensten en het gebrek aan structuur en evenwicht.¹⁸ Dit zijn mensen die meestal niet luid aan de bel trekken. Als ze wel van zich laten horen, wordt hun visie, hun spiritualiteit vaak niet herkend. Ze krijgen te horen dat ze maar naar een concert of een museum moeten voor schoonheidsbeleving, dat ze meer rekening moeten houden met anderen. Maar zelf zullen ze blij worden van woorden als deze: ‘Ik blijf erbij dat schoonheid van religie en van religieuze uitingen (en de ruimte voor de viering’) niet een bijna overbodige en gevaarlijke ‘bovenbouw’ is voor kieskeurige estheten. Slechts weinig heeft zich zo vaak bewezen als een betrouwbare indicator van de gezondheid, diepte en waarachtigheid van spiritualiteit van

¹⁷ Diarmaid Mac Culloch, *Silence. A Christian History*. London 2013, 222-223. Zie in dit verband ook hoofdstuk 5 uit Tomás Halík, *De nacht van de biechtvader: ‘Over de discretie van het geloof’*. Het besef van de noodzaak van een ‘bescheiden geluid’ klinkt ook door in Erik Borgman, *Waar blijft de kerk. Gedachten over opbouw in tijden afbraak*. Baarn 2015, en Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*. Zoetermeer 2015.

¹⁸ Het artikel van Jasper van de Bovenkamp, zie noot 2, is illustratief.

een gemeenschap als de gevoeligheid of ongevoeligheid voor schoonheid, die een van de traditionele karaktereigenschappen van God is'.¹⁹ Of van deze uitspraak: 'Je begint nooit bij esthetiek, maar bij de liturgie. En als je daar de 'discipline' voor opbrengt dan is dat esthetisch.'²⁰

Sacramenteel

Het is niet voor niets dat beide citaten afkomstig zijn van een rooms-katholiek: de Tsjechische priester en hoogleraar Tomáš Halík en een broeder van de benedictijner abdij van Chevetogne. Zij verwoorden de kern van de katholieke-sacramentele lijn in het liturgisch landschap. Deze stroming is te vinden in de kerken uit de brede katholieke traditie – Rooms-katholiek, Anglicaans, Oud-katholiek, de oosterse kerken, deels ook de Lutherse kerken.

Maar ook de protestantse kerken kennen vormen van sacramentaliteit, zij het in bescheiden mate. Liturgisch gezien sneeuwen deze bescheiden sacramentele aspecten echter onder door de toenemende subjectiviteit. In de sobere preekdiensten met een vaste structuur en een overwegend objectief karakter was er ruimte voor in ieder geval persoonlijke sacramentele beleving. Bij het loslaten van vaste structuren en de toenemende subjectiviteit is die ruimte verdwenen. Het lijkt een tegenspraak: de groeiende subjectiviteit hangt samen met de grote aandacht voor beleving maar diezelfde subjectiviteit kan de beleving dus ook blokkeren, omdat er geen ruimte voor het eigen resoneren overblijft.

Liturgische spiritualiteit

Dit artikel is niet geschreven met als doel een kant en klare oplossing in de slotlinea's. Het is bedoeld om inzicht te geven in de dynamiek rond liturgie en kerkdienst. Het inzicht dat hier sprake is van *liturgische* spiritualiteiten is van groot belang. Het gaat niet om bepaalde kerkmodellen waar vervolgens een liturgische stijl bij wordt gezocht om de praktijk vorm te geven. Liturgie en ecclesiologie zijn nauw met elkaar verbonden: zij creëren elkaar.²¹ Het is de grote kunst om de verschillende spiritualiteiten te herkennen en te erkennen! Vooralsnog onderscheid ik vier richtingen, die zich stuk voor stuk op eigen wijze (kunnen) doorontwikkelen):

¹⁹ Tomáš Halík, *De nacht van de biechtvader*. Zoetermeer 2016, 56

²⁰ Uitspraak van een van de monniken van de Benedictijner Abdij van Chevetogne, een abdij waar de liturgie niet alleen gevierd wordt naar de Latijnse ritus maar ook naar de Oosters-orthodoxe. In: Thomas Quartier, *Liturgische spiritualiteit. Benedictijnse impulsen*. Heeswijk 2013.

²¹ Zie bijvoorbeeld Mattijs Ploeger, *Celebrating Church. Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology*. Groningen/Tilburg 2008. Ploeger behandelt zijn onderwerp aan de hand van een analyse van visies van Orthodoxe, Rooms-katholieke, Oud-katholieke, Anglicaanse en Protestantse theologen en van de oecumenische dialoog. Ook van belang is Nicholas Wolterstorff, *The God We Worship. An exploration of liturgical theology*. Grand Rapids/Cambridge 2015.

- Klassiek-Gereformeerd (en dat is iets anders dan ‘traditioneel’)
- Praise and Worship (en dat is iets anders dan ‘eigentijds’)
- Katholiek-sacramenteel (en dat is iets anders dan (‘rooms’)
- Basisgemeenten (en dat is iets anders dan ‘vrijzinnig’²²)

Steeds gaat het spiritualiteit in *vorm, taal, klank en structuur*. Van deze vier is er niet een de meeste. Samen zijn ze de inhoud, samen worden ze gevormd door de inhoud. Samen vinden ze hun oorsprong in de Schepper, die dit alles in de mens heeft gelegd, en hen zo geschapen heeft tot Hem.

30 november 2016

Meedenken over de doorwerking in de praktijk? Neem dan contact op:

Anje de Heer/Steunpunt Liturgie
033 2586484 (di t/m do)
liturgie@gkv.nl

²² Een van de vier kerkmodellen uit *Onderweg* is de discipelschapskerk, een op een vergelijkbaar met de basisgemeente. *Onderweg* jg. 2 nr. 20, 29 oktober 2016, 42-43.